TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA HISOBI TIZIMINI XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TRANSFORMATSIYA QILISH

Esanov Oybek Madatovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Boshqa tarmoqlarda Buxgalteriya hisobi va audit
Olimova Dilobar Nurkomil qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Bank-moliya xizmatlari fakulteti
Bank ishi yo'nalishi 424-guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida buxgalteriya hisobini tashkil etishni xalqaro mezonlar darajasiga ko'tarishning konseptual masalalari tahlil qilingan. Bank moliya tizimida shaffof axborot muhitini yaratish hamda aktivlarni baholashda yuzaga keladigan uslubiy farqlar tadqiq etilgan. Shuningdek, milliy hisob andozalaridan xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga o'tish davridagi amaliy to'siqlar o'rganilib, bank sektori barqarorligini ta'minlovchi hisob modellarini joriy qilish bo'yicha mualliflik takliflari berilgan.

Kalit so'zlar: Bank moliya tizimi, hisob siyosati, XMHIS integratsiyasi, aktivlar qiymati, moliya bozori shaffofligi, xavf-xatarlarni baholash.

Annotation: This article examines the conceptual aspects of elevating the organization of accounting in commercial banks to the level of international benchmarks. It explores the methodological differences arising in asset valuation and the creation of a transparent information environment within the banking financial system. Furthermore, practical obstacles during the transition from national accounting models to international financial reporting standards are investigated, and authorial proposals for implementing accounting models that ensure the stability of the banking sector are presented.

Keywords: Banking financial system, accounting policy, IFRS integration, asset valuation, financial market transparency, risk assessment.

Аннотация: В данной статье анализируются концептуальные аспекты вывода организации бухгалтерского учета в коммерческих банках на уровень международных критериев. Исследуются методологические различия, возникающие при оценке активов и создании прозрачной информационной среды в финансовой системе банков. Кроме того, изучены практические препятствия в период перехода от национальных моделей учета к международным стандартам финансовой отчетности, и представлены авторские предложения по внедрению учетных моделей, обеспечивающих стабильность банковского сектора.

Ключевые слова: Финансовая система банков, учетная политика, интеграция МСФО, оценка активов, прозрачность финансового рынка, оценка рисков.

Kirish

Jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining hozirgi bosqichida moliya-bank tizimi har qanday davlat iqtisodiy barqarorligini ta’minlovchi eng muhim tayanch hisoblanadi. Bugungi kunda xalqaro moliya bozorlari globallashuvi hamda kapital harakatining tezlashishi tijorat banklarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini tubdan isloh qilishni taqozo etmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham so‘nggi yillarda bank sektorini transformatsiya qilish, davlat ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va milliy banklarni xalqaro moliya bozorlariga integratsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu strategik jarayonlarning muvaffaqiyati bevosita banklarda buxgalteriya hisobini yuritishning ishonchli va shaffof tizimini yaratish bilan bog‘liqdir. Bank buxgalteriya hisobini Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHIS) asosida qayta tashkil etish shunchaki hisobot shakllarini o‘zgartirish yoki texnik jarayon emas. Bu – bankning aktivlari, majburiyatlari va kapitalini baholashda huquqiy shakldan ko‘ra iqtisodiy mazmunning ustunligi tamoyiliga tayonadigan butunlay yangi yondashuvdir. Ayniqsa, tijorat banklarining asosiy daromad manbai va ayni paytda eng yuqori

tavakkalchilik nuqtasi hisoblangan kredit portfelini baholashda milliy tizim hamda xalqaro andozalar o‘rtasida jiddiy uslubiy farqlar mavjud. An’anaviy milliy buxgalteriya tizimida zaxiralar faqat zarar haqiqatda yuzaga kelgandan keyin shakllantirilgan bo‘lsa, XMHIS talablari kutilayotgan kredit zararlarini oldindan prognoz qilish va shunga mos ravishda moliya-vositachilik faoliyatini xavf-xatarlardan himoyalashni talab etadi. Ushbu yo‘nalishdagi transformatsiya jarayonlari banklarimiz uchun bir qator fundamental afzalliklarni taqdim etadi. Birinchidan, xalqaro andozalarga muvofiq tayyorlangan moliyaviy hisobotlar xorijiy investorlar, xalqaro reyting agentliklari va kontragentlarning bank tizimiga bo‘lgan ishonchini keskin oshiradi. Ikkinchidan, bu holat mahalliy banklarga jahon moliya bozorlaridan, yirik xalqaro fondlardan nisbatan arzon va uzoq muddatli kapital resurslarini jalb qilish imkonini beradi. Shuningdek, ichki boshqaruv nuqtayi nazaridan, hisob tizimining aniqligi bank rahbariyati (menejmenti) uchun strategik va tezkor qarorlar qabul qilishda real va ishonchli zamin yaratadi. Biroq, amaliyotda milliy hisob tizimidan xalqaro standartlarga o‘tish jarayoni muayyan qiyinchiliklar va tizimli muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Ko‘pgina tijorat banklarida xalqaro standartlarning murakkab algoritmlarini (masalan, adolatli qiymatni aniqlash yoki samarali foiz stavkasi usulini qo‘llash) to‘liq ta’minlay oladigan dasturiy ta’minotlarning yetishmasligi hamda buxgalteriya sohasida xalqaro sertifikatlarga (ACCA, DipIFR) ega bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislarning tanqisligi kuzatilmoqda. Shu sababli, banklarda buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro mezonlar asosida takomillashtirishning nazariy muammolarini tadqiq etish va mavjud amaliy to‘siqlarni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish bugungi kun iqtisodiyot fani va amaliyoti uchun giddiy dolzarblik kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini xalqaro andozalarga moslashtirish masalalari iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan bo‘lib, unda moliyaviy ma’lumotlarning shaffofligi bosh mezon sifatida ko‘riladi. Xususan, mahalliy iqtisodchi olimlar M.M. Karimov va N.A. Tuychievlar o‘z ilmiy ishlarida shunday ta’kidlashadi: *"Tijorat banklarida milliy hisob qoidalaridan xalqaro standartlarga o‘tish jarayoni shunchaki*

shakliy xarakterga ega bo‘lmasdan, balki bank menejmentining risklarni baholash tizimi bilan uyg‘unlashishi lozim." Mualliflarning bu qarashi bank buxgalteriyasi shunchaki o‘tgan voqealarni qog‘ozga muhrlovchi texnik vosita emas, balki bankning kelajakdagi xavf-xatarlarini boshqaruvchi strategik tizim ekanligini anglatadi. Ya'ni, XMHISga o‘tishda shunchaki hisobot shakllarini o‘zgartirish (shakliy yondashuv) kutilgan iqtisodiy samarani bermaydi. Haqiqiy transformatsiya amalga oshishi uchun bankning buxgalteriya bo‘limi risk-menejment (tavakkalchilikni boshqarish) bo‘limi bilan integratsiyalashishi, ya'ni kredit va likvidlik risklarini real vaqt rejimida hisobga olib borishi shart.

Shuningdek, A.A. Omonov va G.A. Abdullayeva banklarda hisob tizimini rivojlantirish haqida gapirganda quyidagi fikrni ilgari surishadi: *"Bank buxgalteriyasini raqamlashtirish va zamonaviy fintech yechimlarini joriy etish orqali hisob ma’lumotlarining tezkorligi hamda ishonchliligini mutlaqo yangi bosqichga ko‘tarish mumkin."* Mualliflar bank tizimidagi raqamlashtirish jarayonlari hisob tizimining aniqligiga qanday ta'sir ko‘rsatishini aniq ochib bergan. An'anaviy buxgalteriyada ma'lumotlar davriy ravishda (kun yakunida) qayta ishlangan bo‘lsa, fintech va avtomatlashtirilgan dasturlar har bir tranzaksiyani real vaqt rejimida (real-time) aks ettiradi. Bu esa inson omili bilan bog‘liq xatolarni keskin kamaytiradi va moliyaviy hisobotlarning ishonchlilik darajasini oshiradi.

bank buxgalteriya hisobida aktivlarni baholash va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash masalalari xalqaro miqyosda ham eng ko'p bahs-munozaralarga sabab bo'ladigan yo'nalishlardan biridir. Bu borada taniqli g'arb iqtisodchi olimlari X. Skott va j. Teylor (H. Scott & J. Taylor) o'zlarining bank tizimidagi inqirozlarni tahlil qilishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarida shunday yozishadi:

"Bank buxgalteriyasida aktivlarni an'anaviy tarixiy qiymatda (tannarxda) aks ettirish moliyaviy barqarorlikka raxna soladi, chunki bu usul real vaqtda bozor narxlari o'zgarishini va kutilayotgan yo'qotishlarni hisobga olmaydi."

Xalqaro ekspertlarning ushbu qarashi banklarda nima uchun XMHIS 9 (IFRS 9) standarti doirasida adolatli qiymat (fair value) hamda kutilayotgan kredit zararlari (ECL) modeliga o'tilganini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Mualliflar an'anaviy buxgalteriya hisobining eng zaif nuqtasini ko'rsatib o'tishgan: agar bank o'z aktivlarini (masalan, berilgan kreditlar yoki qimmatli qog'ozlarni) faqatgina ular sotib olingan yoki rasmiylashtirilgan narxda (tarixiy qiymatda) ko'rsatishda davom etsa, bozordagi iqtisodiy pasayishlar va risklar yashirin bo'lib qoladi. Bu esa bank balansining sun'iy ravishda "yaxshi" ko'rinishiga olib keladi va yakunda kutilmagan likvidlik inqirozini keltirib chiqaradi. Xalqaro andozalar talabi aynan shu muammoni hal qiladi – buxgalteriya hisobi bozor kon'yukturasini real vaqtda aks ettirishi va kelajakdagi risklarni bugun tan olishi shart. Bu esa bank moliya tizimining xalqaro investorlar va regulyatorlar oldidagi ishonchliligini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda banklarda buxgalteriya hisobini transformatsiya qilish jarayonlarini o‘rganish uchun tizimli yondashuv va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida milliy hisob qoidalari hamda XMHIS (xususan, XMHIS 9 standarti) talablari o‘zaro solishtirilib, aktivlarni baholashdagi uslubiy tafovutlar aniqlandi. Axborot bazasi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki me’yoriy hujjatlari va tijorat banklarining ochiq moliyaviy hisobotlaridan foydalanildi. Mantiqiy umumlashtirish usuli orqali sohadagi amaliy muammolarni hal etish bo‘yicha tegishli xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini XMHIS talablari asosida tashkil etish amaliyoti tahlil qilinganda, eng asosiy uslubiy muammolar bank aktivlarini baholash va kutilayotgan kredit zararlari (ECL) zaxiralarini hisoblash tizimida kuzatildi. An’anaviy milliy buxgalteriya tizimida kreditlar bo‘yicha zaxiralar faqat zarar haqiqatda yuzaga kelgandan keyin shakllantirilgan bo‘lsa, XMHIS 9 standarti risklarni barvaqt aniqlashni va har bir kredit ajratilgan kundan boshlab uning ehtimoliy yo‘qotishlarini prognoz qilishni talab etadi. Bu yondashuv bankning sof foydasi va kapital yetarliligi ko‘rsatkichlarini real

holatga keltirib, moliya bozorida shaffoflikni ta’minlashga xizmat qiladi. Biroq, o‘tkazilgan muhokamalar mahalliy banklar amaliyotida ushbu tizimni to‘liq joriy etishda bir qator amaliy to‘siqlar mavjudligini ko‘rsatdi. Birinchidan, makroiqtisodiy ssenariylarni prognoz qiluvchi murakkab matematik modellarni avtomatlashtirilgan holda hisoblaydigan bank dasturiy ta’minotlari yetarli darajada moslashmagan. Ikkinchidan, banklarning buxgalteriya bo‘linmalari va risk-menejment departamentlari o‘rtasida ma’lumotlar integratsiyasi sustligi sababli, hisobotlarni tuzishda ko‘p vaqt talab qiladigan qo‘lda transformatsiya qilish (manual adjustment) usulidan foydalanilmoqda. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun avtomatlashtirilgan bank tizimlariga parallel ravishda raqamli XMHIS modullarini integratsiya qilish zarur. Bu chora hisobotlarning tezkorligini ta'minlaydi va inson omili bilan bog'liq xatolarni kamaytiradi. Buxgalteriya hisobini shu tariqa transformatsiya qilish mahalliy tijorat banklarining investitsion jozibadorligini oshirib, tashqi bozorlardan arzon kapital resurslarini jalb qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Xulosa

Olib borilgan tadqiqotlar va amaliy tahlillar natijasida tijorat banklarida buxgalteriya hisobi tizimini xalqaro standartlar asosida transformatsiya qilish bo‘yicha quyidagi yakuniy xulosalar shakllantirildi:

Birinchidan, banklarda buxgalteriya hisobini XMHIS talablariga, xususan, XMHIS 9 standartiga o‘tkazish moliya tizimining shaffofligi va ishonchliligini oshirishning eng fundamental omili hisoblanadi. Aktivlarni adolatli qiymatda baholash va kutilayotgan kredit zararlarini oldindan prognoz qilish modeli bank balansining haqiqiy holatini aks ettiradi hamda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy inqirozlarning barvaqt oldini olishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, transformatsiya jarayonining iqtisodiy samaradorligini to‘liq ta’minlashga to‘sqinlik qilayotgan asosiy muammolar raqamli infratuzilmaning yetishmasligi va tarkibiy integratsiyaning sustligidir. Bank dasturiy ta’minotlarining XMHIS algoritmlariga to‘liq moslashmaganligi hamda buxgalteriya va risk-menejment bo‘limlari o‘rtasida ma’lumotlar almashinuvi avtomatlashtirilmaganligi sababli

hisobotlarni tuzishda qo‘l mehnatidan foydalanilmoqda. Bu esa operatsion xarajatlarni oshirib, hisob tizimining tezkorligini pasaytiradi.

Ushbu muammolarni bartaraf etish va bank hisob tizimini xalqaro andozalar darajasiga olib chiqish uchun quyidagi amaliy choralar ko‘rilishi maqsadga muvofiq:

• Avtomatlashtirilgan bank tizimlariga (ABT) parallel ravishda kutilayotgan kredit zararlari va adolatli qiymatni real vaqt rejimida (real-time) hisoblovchi raqamli XMHIS modullarini integratsiya qilish;

• Buxgalteriya va risk-menejment departamentlari o‘rtasidagi ma’lumotlar oqimini yagona raqamli platformaga birlashtirish orqali inson omili va qo‘lda bajariladigan transformatsiya xarajatlarini minimallashtirish;

• Bank xodimlarining xalqaro moliyaviy hisobot va IT-buxgalteriya sohasidagi malakasini tizimli ravishda oshirish, xalqaro miqyosda tan olingan sertifikatlarga (ACCA, DipIFR) ega bo‘lgan kadrlar zaxirasini kengaytirish. Buxgalteriya hisobini shu tariqa raqamli va uslubiy jihatdan transformatsiya qilish mahalliy tijorat banklarining xalqaro reyting ko‘rsatkichlarini yaxshilashga, xorijiy investorlar ishonchini mustahkamlashga hamda jahon moliya bozorlaridan arzon va uzoq muddatli kapital resurslarini erkin jalb qilishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov M. M., Tuychiev N. A. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini takomillashtirishning nazariy-metodologik asoslari // Iqtisodiyot va moliya. – 2022. – № 1. – B. 123-130.

2. Omonov A. A., Abdullayeva G. A. Banklarda buxgalteriya hisobini raqamlashtirishning nazariy va amaliy jihatlari // Buxgalteriya hisobi va audit. – 2022. – № 3. – B. 45-52.

3. Xolmatov D. N. Banklarda buxgalteriya hisobining moliyaviy barqarorlikka ta’siri // Moliyaviy tadqiqotlar. – 2021. – № 4. – B. 87-95.

4. Scott H., Taylor J. Bank Financial Reporting and Asset Valuation: Modern Approaches to Risk and Regulation // Journal of Financial Stability and International Accounting. – 2023. – Vol. 42, No. 2. – pp. 112–126.

5. Berdiyev B. B., Shodiyev S. S. Tijorat banklarida buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritishning dolzarb masalalari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2020. – № 6. – B. 110-118.
6. International Financial Reporting Standard 9: Financial Instruments // IFRS Foundation official manual. – London: IFRS Publication Dept., 2024.